

אף מלה אחת על ארץ-ישראל

חוקרת התיאטרון אילנה נאמן ז"ל מגוללת בספרה "י"ם בחלון" פרשת מחזה אבוד של לאה גולדברג

כמו בכל תחומי עשיית התרבות, נתבע גם התיאטרון העברי הארץ-ישראלי למלא תפקיד ביצירתו של הלאום העברי המתהווה. בשנת 1941, כאשר טיבה של ההגמוניה בתרבות העברית בארץ-ישראל היה ברור לכל, וכאשר הרפ"טואר שנוצר בכל תחומיה של התרבות הרשמית היה כבר בעל היקף מרשים, עדיין תבע אורן אשמן מן התיאטרון, כרבריו בכתב העת "במה", להתגייס למשימה הנכבדה של עיצוב הלאום.

כרבים אחרים סבר אשמן, שאסור לתיאטרון העברי להסתגר בתיאור עולמם של אנשי התיאטרון, אלא עליו להמשיך ולשמש כלי להפצת הערכים החשובים באמת, או, בלשונו:

"במצבנו, מצב עם המניה את היסודות לבניין חייו, אסור לנו לראות בתיאטרון רק צינור להנאה אסתטית, או מוסד המסייע להפצת השפה. על התיאטרון להשתתף בעיצוב חייו, בטיפוח נפש האומה... על ידי הצגת יצירות המעוררות בתרבות עברית, בין שהן מטפלות בבעיות יהודיות ובין שהן מעמיקות בכבשונן של עולם, נאחר ונלכד את קהל הצופים בנקודת העצמיות היהודית".

כישלונן של "י"ם בחלון" – מחזה הביכורים של לאה גולדברג שהועלה על הבימה בשנת 1938, ככל הנראה רק שלוש פעמים, ואז נגנז ונשכח – היה בעיני קר פועל יוצא מהתפישה המגויסת הזאת.

אין להתפלא על כך שהמחזה, שלאה גולדברג תיארה אותו ממרחק של שנים כ"מחזה איבסני על הווי הארץ", נחל כישלון חרוץ ונשכח כמעט לחלוטין עד שרוב החוקרים סברו שאבד. מחקרה של אי-לנה נאמן, שאיתרה את המחזה על נוסחיו השונים, פורש את סיפור כישלונן של מחזה הביכורים של גולדברג ונתן כך מתאר פרק מעניין בתהליך בנייתו של התיאטרון העברי הארץ-ישראלי בשנות השלושים: הקמתם של מוסדות התיאטרון, הופעתה של קבוצת מחזאים, שחקנים, בימאים ואנשי בימה, שאיפשרו להעלות באופן מקצועי תיאטרון ארץ-ישראלי, התגבשותו של קהל צופים, יצירת שפת תיאטרון ושפה על התיאטרון, אך מעל לכל, יצירה של רפרטואר עברי מקורי ומתורגם.

לצד הבחינה הרקדנטית, המשווה בין נוסחיו השונים של המחזה שנכשל, בוחנת אילנה נאמן גם את מקורות ההשראה של לאה גולדברג ואת ההקשר הרחב שבו נוצר המחזה, ומשחזרת את נסיבות כתיבתו ונסיבות כישלונן.

חמש שנים לאחר מותה של לאה גולדברג, בשנת 1975, תיארה מרגוט קלאוזנר במכתב ששלחה לע"י תון "הארץ" את הדו"ע שגרם לה המחזה. היא זכרה

מעבר לכישלונן של "י"ם בחלון" כמחזה ביכורים לא מוצלח במיוחד של משוררת מצוינת, היו מלכתחילה סיכויי להצלחה על הבימה קלושים, גם אילו היה נקי מפגמים. בפרק הסיכום המרתק מנתחת אילנה נאמן את הסיבות העמוקות יותר לכישלונן של המחזה ומביאה שורה של טיעונים משכנעים, המובילים למסקנה שכישלונן של המחזה היה נעוץ במעמדו של התיאטרון העברי באותן שנים, שלא נתן מלכתחילה סיכוי למחזה כזה. היא מראה כיצד מעבר לחיזיון לשותיו כמחזה, הוא היה "לא נכון פוליטית", לא מבחינת הרמויות ולא מבחינת התימטיקה.

לאה גולדברג נכשלה בכך שבחרה בדמויות בודהיות כדמויות הראשיות; דמויות שנתפשו כ"בלתי ראויים", כפי שטען בלהט המבקר י' סערני, שכן: "הבוהימה כשכבה ציבורית, אין רישומה ניכר בחיי הארץ ובמלחמת התחרויות". אין זה ססרוני לא הכיר את אנשי הבוהימה ולא ידע מה משקלם ביצירתה של התרבות העברית. הוא היטיב לדעת, שאי-לנה המכוונים אצלו "הבוהימה", מילאו תפקיד חשוב ביצירתה וגם היטיב לדעת, ש"הבוהימה" הזאת הייתה חלק בלתי נפרד ומרכזי של הנוף התרבותי הארץ-ישראלי, ובעיקר התל-אביבי. אף-על-פי-כן סבר, כמו מבקרים אחרים, שאין אלה ראויים להפוך לדמויות המובילות במחזה עברי, האמור להציג את

שהוא עסק ביחסי משפחה ובתסבוכות מיניות, ש"ע"ברו את גדר הרמיון העז ביותר" עד כדי כך, שהצפייה בו גרמה לה, לדבריה, "ממש היסטריקה".

עם כל הבעייתיות בעדותה של קלאוזנר (אילנה נאמן עומדת על אי הדיוקים הרבים בויכרונותיה), יש להניח שתחושת אי הנוחות שעורר בה המחזה הייתה אותנטית. מה יכול היה לגרום לכך שהמחזה, "איבסני" ככל שהיה, יעורר תגובה בעלת עוצמה רגשית כזאת? התשובה לתמיהה זו אינה יכולה להיות אלא היותו של המחזה יוצא דופן בנוף של מה שנחשב באותם ימים כתיאטרון עברי לגיטימי. רריות המורדנים נשבו אמנם כבר בעוצמה בספרות היפה אבל לתיאטרון העברי עדיין לא הגיעו.

"י"ם בחלון" הוא מחזה, שבמגשים של היום היה עשוי להיתפס כמחזה פמיניסטי. במרכזו עומדת הילנה, רקדנית המבקשת להתרכז בקריירה שלה ולוותר על התפקידים המסורתיים של אם ואשה. ויתור זה מוליד לשורה של אירועים טרגיים, ששיאם מות בתה וכתוצאה מכך, התאבדות אחובה. בתוך כך נגרז מו אולי גם על סוד אפל בעברה של הילנה, פרשה של גילוי עריות, שבשלה ברחה מן הבית.

הביקורת בת הזמן, שרובה הגדול שפט לחומרה את "י"ם בחלון", הצביעה על חולשותיו גם כמחזה וגם כהצגה. המבקרים הפנו אצבע מאשימה אל השחקנים (לבד מזאב ברלינסקי), ובעיקר הצביעו על חולשותיה של השחקנית הראשית, רות קלינגר, שהוואשה במשחק מוחצן ובריקציה קלוקלת. אבל המחזה הוא שספג את רוב הביקורת. המבקרים מזנו בין חולשותיו את חוסר האיזון הדרמטי, המביא את ההצגה לשיא מוקדם מדי, את חוסר הפרופורציה בין שחר לעונש (הילדה היתה מתה גם לולא ניטשה על ידי אמה), את העיצוב הלא אמין של הדמויות ואת הבלבול הפנימי בין ריאליזם לפנטסיה. רק על המוסיקה מצאו לנכון לומר מלה טובה, בנוסח: "המוסיקה לא קילקה".

מה שהופך את "י"ם בחלון" למקרה מעניין מבחינה היסטורית אינו חסרונותיו כמחזה וכהצגה. תולדות התיאטרון העברי ידעו לא מעט סיפורים של כישלון. מחזה הביכורים של לאה גולדברג מעניין ומצדיק מחקר מפורט ויסודי מפני שנסיונות כישלון נועצים, ככל הנראה, לא בו עצמו בלבד.

מניתוחה של אילנה נאמן עולה, שייתכן מאוד כי

גיבוריה המועדפים של התרבות, כלומר את אנשי ההגשמה וההתיישבות.

אנשי ה"בוהימה" נפסלו מפני שנראו כטרודים בחיטוט בבעיות אישיות במקום להיות עוסקים בשאלות השעה הבורעות. "י"ם בחלון" נפסל מפני שהדחיקה של בעיות השעה הבורעות לשולי המחזה נתפשה כבלתי לגיטימית. יתרה מכך, אפילו הכאב והסבל האישיים שתוארו בו, נחשבו בלתי לגיטימיים להיפיע על הבימה, או, כפי שכתב עורא זוסמן: "לא שמענו מפי אשה זו יגיבורת המחזה אף מלה אחת על ארץ-ישראל".

הדיון ב"י"ם בחלון" מאיר מוויזות נוספות את המאבק שהתנהל על אופיה של התרבות העברית ביישוב היהודי בארץ-ישראל. בימים שבהם נוטים לשכוח את התפקיד המכונן המרכזי שמילאה התרבות העברית בבנייתה של החברה היהודית החדשה, מעניין לשוב ולהיזכר בכך מן הזווית הפרטנית כביכול של גולדברג. ניתוח זה שב ומזכיר לנו לא רק את עוצמת ההתגייסות של התרבות, אלא גם את המחיר הכבד ששילמו היוצרים בכך שנענו לצו הגיוס.

"י"ם בחלון" הוא לכן בגדר תרומה חשובה לא רק למי שעוסק ביצירתה של לאה גולדברג, אלא גם לכל המתעניין בתולדות התיאטרון העברי ובהיסטוריה של התרבות העברית.

והערה אישית:

אילנה נאמן (1946-1996) היתה חברה אחובה שלי, ומותה בטרם עת הותיר פצע כואב. זוהי עבודת המחקר הראשונה של אילנה נאמן היוצאת לאור. הלב נחמץ לא רק על כך שאבדה לקבוצה גדולה של אוהביה חברה מופלאה ומיוחדת במינה, וגם לא רק על כך שלא זכתה לראות את הספר, אלא גם על כך שמחקר התיאטרון העברי הפסיק חוקרת מצוינת שייכלה לתרום עוד רבות לתחום זה.

הארץ, תרבות וספרות, 15.5.1998